

TILNING MUAYYAN LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Ixtiyorbek Norov

*Nukus davlat pedagogika instituti
O'zbek tili kafedrasida fan kabinetini
mudiri*

Annotatsiya: *Bugungi kunga qadar tilshunoslik fani ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. bu holat tilning fonologik, morfologik, sintaktik sathlarining har biri bilan bog'liq muammolar talqinida yaqqol ko'zga tashlanadi. Lekin jahon tilshunosligida matn va uning lisoniy tabiatini o'rganish borasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar keyingi chorak asr davomida kun tartibiga qo'yila boshladi. Bu narsa alohida olingan rus, ukrain, frantsuz, nemis, ingliz tilshunosligi kabi bir necha xususiy tilshunosliklar uchungina emas, balki umumiy tilshunoslik uchun ham xarakterlidir.*

Kalit so'zlar: *"Daftar hoshiyasidagi bitiklar", lingvistik tahlil, So'z san'ati, Praga lingvistik to'garagi.*

Bugungi kunda matnni lingvistik tahlil qilishni nimadan boshlamoq kerak va bunda qanday masalalarga asosiy e'tibor qaratilishi lozim, degan savollarga ham tilshunoslarning berayotgan javoblari bir-biriga unchalik mos kelmaydi. Masalan, matnning nutq kategoriyasi ekanligini dalilovchi olimlar uning belgilar tabiati nimalardan iborat, matnni nutqiy jarayon deb atash lozimini yoki matnni nutqiy jarayonning natijasi sifatida talqin etish kerakmi, matnni og'zaki nutq bilan yoki yozma nutq bilan bog'lab o'rganish to'g'ri bo'ladimi, degan muammolarni kun tartibiga qo'yimoqdalar.

Badiiy asar tilini tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni "ekspessiv vazifasi" atamasi bilan bir qatorda "tilning poetik vazifasi", "tilning badiiy vazifasi", "tilning estetik vazifasi" kabi jumlar tez-tez qo'llaniladi. Ammo shuni ham alohida aytish joizki, "tilning estetik vazifasi" atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan keng qo'llaniladi. Xususan, barcha badiiy asarlar badiiy matnlardan tashkil topgan, badiiy matnlar esa o'zida "estetik vosita" ni jamlagan gaplardan iboratdir. Shu jarayonda yana bir narsani unutib qo'ymaslik maqsadga muvofiqdir. "Estetik vosita" faqat badiiy adabiyotda yozma manbalarda emas, balki so'zlashuv uslubida ham keng qo'llanishi mumkin. Shundan kelib chiqib fikr qilsak "estetik vosita" o'z ko'lamini ekspressivlik, badiiylik va poetiklik atamalarini bilan kengaytirib oladi.

Adabiyotning so'z san'ati ekanligi haqidagi haqiqat juda qadim zamonlardan beri takrorlanib kelinadi. Demakki, adabiyotning bosh unsuri so'z, umuman, tildir. Adabiy asarning san'at darajasiga ko'tarila olishi uning lisoniy tarkibi va asar muallifining badiiy ifoda balog'atiga bog'liq ekanligi shubhasiz. Shunday ekan, har qanday adabiy asarning mohiyatini xolis baholamoq uchun, eng avvalo, uning lisoniy tarkibining o'ziga xosligi tahlil etilmog'i lozim.

Avvalo ta'kidlash kerakki, badiiy asar tilini o'rganishda keng tarqalgan ikki asosiy yo'nalishni kuzatish mumkin. Bu ikki yo'nalishni X.Doniyorov va S.Mirzayevlar «So'z san'ati» deb nomlangan kitoblarida quyidagicha ta'riflaganlar: «Tildagi o'sish-o'zgarishlarni o'rganishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadigan aspekt – lingvistik aspekt, yozuvchining umumxalq tiliga bo'lgan munosabati, til boyliklaridan foydalanishi, yozuvchi mahorati, stili haqida xulosa chiqaruvchi aspekt – stilistik aspekt»¹.

Tilning muayyan tarixiy davrdagi holati, ayni holatga xos bo'lgan xususiyatlar, leksik, fonetik va grammatik o'zgachaliklar, tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli jihatlarini ilmiy tadqiq etish maqsadida o'sha davrga oid adabiy-badiiy asarlarning tili o'rganilishi mumkin. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili ayni maqsaddagi tadqiqot uchun faqat material bo'lib xizmat qiladi. Til tarixini tasvirlash va tadqiq etishda bu yo'l eng qadimgi va mustahkam lingvistik an'ana sifatida yashab kelmoqda. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan. Ana shunday bir qator ishlar orasida taniqli tilshunos olimlar A.Rustamov, G'.Abdurahmonov, F.Abdullayev, X.Doniyorov, B.Bafoev, F.Ishoqov, B.Turdialiyev, T.Jumayev² va boshqalarning ko'plab ishlarini ko'rsatish mumkin.

Badiiy asar tilini «stilistik aspekt»da o'rganishning asosiy maqsadi esa bundan farq qiladi, albatta. Bu o'rinda masala tilning turli vazifalarga egaligiga borib taqaladi. O'z ilmiy ijodining asosiy qismini badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlagan G.O.Vinokur tilshunoslikda ancha eskidan tilning kommunikativ va ekspressiv vazifalari farqlana boshlaganini ta'kidlar ekan, fikrining dalili sifatida olmon tilshunosi fon der Gabelensning 1891-yilda nashr etilgan kitobidagi quyidagi qarashini keltiradi: «Til fikrning bo'laklarga bo'lingan holdagi ifodasi, fikr esa tushunchalarning bog'lanishidir. Lekin inson tili faqat bog'lanayotgan tushunchalar va ularning mantiqiy munosabatlarinigina emas, balki so'zlovchining o'z fikriga munosabatini ham ifodalashni istaydi; men faqat nimanidir aytishnigina emas, balki o'zimni ham ifodalashni xohlayman va shu tarzda mantiqiy omilga uni har jihatdan to'yintirgan holda psixologik omil qo'shiladi».³ Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. Masalan, V.A.Avrarin

¹ Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. -Т:Ўзбекистон, 1962.

² Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. -Т: Фан, 1984., Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли уйғунлигига доир//ЎТА.,1996,№5., Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. -Т., 1972., Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. -Т: Фан, 1983., Исмоков Ф. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари. -Т: Фан,1976., Турдиалиев Б. Ҳамза ва ўзбек адабий тили. -Т: Фан, 1981., Жумаев Т. Умар Бокий асарларининг лисоний хусусиятлари. НДА., -Т., 1997.

³ Винокур Г.О. О языке художественной литературы. -М., 1991., с-35.

tilning kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) vazifalarini farqlash lozimligini ta'kidlaydi.⁴

Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni «ekspressiv vazifasi» atamasi bilan bir qatorda «tilning poetik vazifasi», «tilning badiiy vazifasi», «tilning estetik vazifasi» kabi atamalar ham qo'llanadi. Ammo shuni ham aytish kerakki, «tilning estetik vazifasi» atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko'p ishlatiladi. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni ham o'z ichiga olgan holda ularni umumlashtira oladi. Boshqacha qilib aytganda, mazkur tushunchalarga qaraganda estetik vazifa tushunchasining qamrovi anchayin keng.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish kerakki, dunyo tilshunosligi tarixida ayrim olimlar tilning estetik vazifasini keragidan ortiq absolyutlashtirib talqin etgan holatlar ham yo'q emas. Masalan, italyan faylasufi va siyosat arbobi Benedetto Croce 1902= yilda nashr ettirgan, 1920= yilda rus tilida bosilib chiqqan «Estetika kak nauka o vyrazhenii i kak obshaya lingvistika» nomli kitobida tilshunoslikni estetika bilan aynan tenglashtirgan. B.Croche g'oyalarini davom ettirgan nemis filologi Karl Fossler esa so'z va gapning estetik bo'yog'i betakrorligiga va ayni shu bo'yoqning tilda etakchi vazifani bajarishiga ishongan. Albatta, til vazifalari orasida estetik vazifani asosiy, etakchi vazifa deb qarash, ya'ni tilni tamomila estetik mohiyat sifatida talqin etish to'g'ri emas. Ammo bu olimlarni ana shunday mutlaq fikrga olib kelgan narsa tildagi estetik vazifa ham o'zini har qadamda, ayniqsa, badiiy matnda namoyon etib turishi bilan bog'liq ekanligi tayin.

Praga lingvistik to'garagi a'zolari tomonidan tilni vazifalariga ko'ra farqlash konsepsiyasi ishlab chiqilgan. «Praga lingvistik to'garagi tezislarida» birinchi marta til vazifalari bilan ularning reallashish shakllari o'rtasidagi aloqa haqidagi qoidalar aniq ta'riflab berilgan. «Tezislar» mualliflari mana bunday deb yozganlar: «Tilni o'rganish har bir xususiy holatda tilning vazifalari va bu vazifalarning reallashish shakllarining xilma-xilligini qat'iy tarzda hisobga olishni taqozo etadi. Aks holda har qanday tilning, xoh sinxron, xoh diaxron bo'lsin, tavsifi muqarrar ravishda yanglish va ma'lum darajada soxta bo'lib qolaveradi». Bu fikr shu joyda yana quyidagicha davom ettirilgan: «Nutqiy faoliyat ijtimoiy rol bajarar ekan, u g'ayrilisoniy borliq bilan aloqasiga ko'ra farqlanadi. Bunda nutqiy faoliyat yo aloqa-

⁴ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка., -Л., 1975., с-44

aralashuv vazifasiga ega bo'ladi, ya'ni ifodalanmishga yo'naltirilgan bo'ladi, yoki poetik vazifaga ega bo'ladi, ya'ni belgining o'ziga yo'naltirilgan bo'ladi».⁵

Tabiiyki, til o'zining har bir vazifasini o'ziga o'ziga xos shakllarda ifoda etadi, shuning uchun ham, «Tezislar» mualliflari ta'kidlaganlaridek, til tavsifida ana shu reallashish, ifodalanish shakllarini hisobga olish shart. Ammo tilning u yoki bu vazifasi bir-biridan mutlaqo ajratilgan, tamomila mustaqil holda reallashadi deyish unchalik ham to'g'ri bo'lmaydi. Zotan, kommunikativ (aloqa-aralashuv) vazifa tilning vazifalari orasida eng markaziy, etakchi vazifa ekanligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q.

Albatta, har qanday badiiy asarda tilning kommunikativ vazifasi ham reallashadi, ammo estetik vazifa birinchi planda turadi, etakchilik qiladi. SHuning uchun ham lingvistik adabiyotlarda bu holatga mana bu tarzda alohida urg'u beriladi: «Badiiy matn har qanday nobadiiy matndan farqli o'laroq alohida vazifani – kommunikativ vazifa bilan murakkab o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'luvchi va matnning o'ziga xos qurilishida hal qiluvchi omil hisoblanuvchi estetik vazifani bajaradi».⁶ Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, tilning bu o'ziga xos estetik vazifasi namoyon bo'ladigan soha faqat badiiy asar matnidir, undan boshqa biron bir nutq ko'rinishida til o'zining bu vazifasini reallashtira olmaydi deb qarash ham asosli emas. Bu ma'noda tilshunos D. N. Shmelevning mana bu fikrlari diqqatga sazovor: «Tilning bu vazifasi (estetik vazifasi) faqat badiiy asardagina namoyon bo'lmaydi. Bizning diqqatimiz jumlaning shakliga, fikr qay tarzda ifodalanganligiga qaratilgan har onda biz aynan shu vazifaning harakati doirasiga kiramiz».⁷

Olimning alohida ta'kidlashicha, so'zlovchi o'z nutqining tashqi shakliga e'tibor bera boshlashi, lisoniy ifoda imkoniyatlarini baholashga o'tishi bilan tilning estetik vazifasi o'zining boshlang'ich ko'rinishida namoyon bo'ladi, ya'ni so'zlovchi nimani ifodalashnigina emas, balki ayni shu «nima»ni qanday ifodalashni ham muhim deb hisoblashidan boshlaboq tilning bu vazifasi ishga tushadi. Jonli so'zlashuv, kundalik muloqot jarayonidagi ko'pdan-ko'p o'tkir hazillar, latifanamo kulgilar, chuqur ma'noli so'z o'yinlari, kimlargadir taqlid qilishlar va hokazo holatlarda ham til belgisi, uning badiiy-ifoda imkoniyatlariga o'z-o'zidan diqqat qilinadiki, bunda tilning estetik vazifasi yaqqol namoyon bo'ladi.

⁵ Пражский лингвистический кружок. – М., 1967., с-24.

⁶ Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста.-М: Русский язык, 1989, с-5.

⁷ Шмелов Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях.-М: Наука, 1977, с-35.

Bu munosabat bilan D. N. Shmelev quyidagilarni yozadi: «Tilning estetik vazifasi, albatta, soʻzlashuv nutqida ham doimiy ravishda namoyon boʻladi. Lekin baribir bu vazifani soʻzlashuv nutqida etakchi deb boʻlmaydi, badiiy matnlarda esa til hamisha ayni shu alohida vazifasi bilan ishtirok etadi (bu vazifa, albatta, tilga, uning barcha koʻrinishlariga hamisha xos boʻlgan kommunikativ vazifasini cheklamaydi, balki uni oʻziga xos bir shaklda transformatsiya qiladi)».

Demak, tilning estetik vazifasi butun oʻziga xosligi va murakkabligi bilan, albatta, kommunikativ vazifani ham transformatsiya qilgan, badiiyat manfaatlariga toʻlasicha xizmat qildirgan holda bevosita badiiy nutqda namoyon boʻladi. Umumxalq tilidagi barcha birliklar badiiy tilda u yoki bu darajada estetik qimmat kasb etadi.

Badiiy asar tilini oʻrganishdagi ikkinchi, yaʼni «stilistik» yoʻnalish tilning xuddi shu estetik vazifasini tadqiq etishga qaratilgan. Aytish lozimki, tilning estetik vazifasining asosiy namoyon boʻlish oʻrni badiiy asar matni ekan, bu vazifaning oʻziga xos xususiyatlarini faqat tilshunoslik yoki faqat adabiyotshunoslik doirasida oʻrganish qiyin. Buning uchun adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, poetika kabi adabiyotshunoslik yoʻnalishlari va lingvistik stilistika, til tarixi, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, grammatika kabi tilshunoslik yoʻnalishlari bir-biri bilan hamkorlikda ish koʻrishi lozim. Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oraligʻidagi murakkab muammodir. Hatto asrimiz boshida bir qator tilshunos va adabiyotshunoslar bu muammoni ilmiy asosda oʻrganadigan alohida fan turi shakllanishi lozimligi haqidagi qarashni ilgari surganlar. Masalan, B. A. Larin 20-yillarning boshlarida mana bunday deb yozgan edi: «Ertadir - kechdir, menimcha, juda tez orada til estetikasi alohida fan sifatida tan olinadi».⁸

Badiiy asar tilini tilning aynan estetik vazifasining namoyon boʻlishi tarzida oʻrganuvchi sohani «lingvistik poetika» - «lingvopoetika» deb nomlash filologiya ilmidagi ancha turgʻunlashgan hamda «lingvistik poetika»ning filologik ilmlar tizimida alohida mustaqil fan sifatidagi oʻrnini aniqlashtirishga bagʻishlangan koʻplab tadqiqotlar yaratilgan. Ana shu maʼnoda badiiy asar tilini «stilistik aspekt»da oʻrganishni «badiiy asar tilini lingvopoetik jihatdan oʻrganish» tarzida nomlash va talqin etish maqsadga muvofiq.

Oʻzbek tilshunosligida badiiy asar tili lingvopoetik nuqtai nazardan tadqiq etilgan ishlar juda koʻp. Masalan, bir qator ishlarda Alisher Navoiyning nasriy va nazmiy asarlarining tili badiiy mahorat jihatidan oʻrganilgan, ulugʻ mutafakkirning badiiy uslubiga xos lisoniy vositalarning mohiyatini ochib berishga harakat kilingan.

⁸ Ларин Б.А. Эстетика слова и языка писателя.-Л:Художественная лит-ра,1974,с-28.

Akademik Sh.Shoabduraxmonovning bir qator ishlarida o'zbek xalq dostonlari, shuningdek, adiblar badiiy asarlarining tili chuqur tahlil etilgan, leksik-semantik, grammatik birliklarning konkret asardagi badiiy-estetik qimmati ochib berilgan. Badiiy til masalasini ayni lingvopoetik maqsadlar bilan yoritish borasida X.Doniyorov, S.Mirzayev, X.Samadov, I.Qo'chqortoyev, X.Abduraxmonov, M.Mirtojiev, N. Mahmudov va boshqalar alohida diqqatga sazovor bir qancha ishlarni yaratganlar.

O'zbek tilshunosligida keyingi o'n yilliklarda muayyan bir ijodkorning tildan foydalanish mahorati, yozuvchining u yoki bu til sathi birliklarini qo'llashdagi o'ziga xosliklarini mufassal ko'rsatishga bag'ishlangan juda ko'plab tadqiqotlar yuzaga kelganligi quvonarlidir. Aytish lozimki, badiiy tilni o'rganishda ko'proq leksik birliklarning lingvopoetikasiga e'tibor qilinganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, tilshunos L.Abdullayeva o'zining monografiyasida o'zbek badiiy adabiyoti tilining leksik stilistikasi muammolari haqida fikr yuritgan. E.Qilichev esa «Badiiy tasvirning leksik vositalari» (1982) deb nomlangan kitobida badiiy tasvirda ishtirok etadigan leksik vositalar, ularning ifoda imkoniyatlari bilan bog'liq masalalar ustida to'xtalgan. B.Umurqulovning «Poetik nutq leksikasi» (1990) nomli monografiyasida hozirgi o'zbek she'riyati tilining leksik manbalari, poetik leksika, an'anaviy poetizmlar, so'z variantlari va ularning estetik qimmati kabi masalalar tadqiq etilgan. Ko'rinib turganiday, o'zbek tilshunosligida badiiy asar tilining lingvopoetikasi bo'yicha ancha-muncha ish qilingan. Ammo bu yo'nalishdagi tadqiqotlar doirasi nechog'lik katta bo'lishiga qaramasdan, ular adabiyotimiz tarixida alohida o'rin tutadigan jiddiy asarlarning barchasini qamrab olgan deb bo'lmaydi. Buning ustiga, mazkur tadqiqotlarning ilmiy saviyasini ham bir xil deb aytish qiyin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати.-Т:Ўзбекистон, 1962.
2. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари.-Т: Фан, 1984., Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли уйғунлигига доир//ЎТА.,1996,№5., Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. –Т., 1972., Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т: Фан, 1983., Исҳоқов Ф. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари. –Т: Фан,1976., Турдалиев Б. Ҳамза ва ўзбек адабий тили. –Т: Фан, 1981., Жумаев Т. Умар Боқий асарларининг лисоний хусусиятлари. НДА., -Т., 1997.
3. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. –М., 1991., с-35.